

ХЕЛМІНСЬКЕ ПРАВО В «ЕКСТРАКТІ МАЛОРОСІЙСЬКИХ ПРАВ» 1767 р. ТА «ЕКСТРАКТІ ІЗ УКАЗІВ, ІНСТРУКЦІЙ ТА УСТАНОВЛЕНЬ» 1786 р.

HELMNO LAW IN „EKSTRAKT MALOROSIYSKYKH PRAV 1767” AND “EXTRACT OF THE DECREES, REGULATIONS AND STATUTES 1786”

Дмитришин Ю.Л.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства, соціології та політології
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

У статті подається історико-правовий аналіз «Екстракту малоросійських прав» 1767 р., де хелмінське право разом із магдебурзьким стало одним із його джерел. А також розкрито зміст «Екстракту із указів, інструкцій та установлень» 1786 р. У ньому було докладно проаналізовано також джерела магдебурзького права. Зокрема, висвітлено зміст книги «Зерцало Саксонів, або право саксонське і магдебурзьке».

Ключові слова: хелмінське (кульменське) право, Екстракт малоросійських прав, Екстракт із указів, інструкцій та установлень, джерела українського права, магдебурзьке право.

В статье дан историко-правовой анализ «Экстракта малороссийских прав» 1767 г., где хелминское право вместе с магдебургским стало одним из его источников. А также раскрыто содержание «Экстракта из указов, инструкций и установлений» 1786 г. В нем были подробно проанализированы также источники магдебургского права. Прежде всего, раскрыто содержание книги «Зерцало Саксонов, или право саксонское и магдебургское».

Ключевые слова: хелминское (кульменское) право, Экстракт малороссийских прав, Экстракт из указов, инструкций и установлений, источники украинского права, магдебургское право.

The article deals with the historical and legal analysis of “Ekstrakt malorosiyskykh prav 1767” for which Helmno Law along with Magdeburg Law became one of its sources. The content of “Extract of the decrees, regulations and statutes 1786” is revealed. The sources of Magdeburg law were also analyzed in detail. First of all, the contents of the book “Saxons Mirror or Saxon and Magdeburg Law”.

Key words: helmno (kulm) law, Ekstrakt malorosiyskykh prav, Extract of the decrees, regulations and statutes, sources of the Ukrainian law, Magdeburg Law.

Постановка проблеми. Хелмінське право залишається малодослідженою темою в українській історико-правовій та історичній науці. Насамперед це стосується тих історико-правових питань, вивченню яких раніше приділялось мало уваги, зокрема питанню середньовічного права. Слід також зауважити, що хелмінське право (один із різновидів міського права доби Середньовіччя) відіграло неабияку роль у державно-правовому розвитку українського народу, оскільки на його основі в XIV – XIX ст. здійснювалось самоврядування українських міст і сіл (у Підляшші й на Волині), воно було одним із джерел кодифікації українського права у XVIII – на початку XIX ст.

Стан опрацювання. Над дослідженням хелмінського права працювали і працюють далі польські, німецькі, українські, білоруські, російські та литовські науковці: М. Ханов, А. фон Коцеба, К. Леман, Й. Фогт, М. Топпен, В. фон Брюннек, А. Замрау, Г. Штеффен, Г. Кіш, А. Метнер, Ф. Маркманн, В. Ебель, Л. Мейтен, М. Балінський, Т. Ліпінський, С. Кутшеба, С. Еренкрайц, З. Качмарчик, З. Здруйковський, Д. Янічка, З. Римашевський, С. Юшков, М. Граціанський, В. Пашуто та ін. Серед українських науковців варто виокремити М. Владимирського-Буданова, О. Кістяківського, М. Василенка, А. Яковліва, А. Ткача, М. Кобилицького, Т. Гошко, І. Усенка та ін.

Метою статті є проведення аналізу змісту «Екстракта із указів, інструкцій та установлень» 1786 р. та «Екстракта малоросійських прав» 1767 р.

Виклад основного матеріалу. Хелмінське право разом із магдебурзьким стало одним із джерел «Екстракту малоросійських прав» 1767 р., один примірник якого нині зберігається в архіві Санкт-Петербурга. «Екстракт» у перекладі з латинської мови означає «витяг, вилучення». «Екстракт малоросійських прав» уперше ввів у науковий обіг професор Київського університету А. Ткач.

Автором «Екстракту малоросійських прав» був О. Безбородько – постійний член генерального суду, бунчуковий товариш, із 1797 р. – канцлер Російської імперії. Структурно «Екстракт малоросійських прав» складався із вступу і 17 розділів, до деяких із них було додано найважливіші законодавчі акти. У вступі містився імператорський указ від 14 грудня 1766 р., сенатський указ про вибори депутата комісії від малоросійської колегії від 19 лютого 1767 р., розпорядження П. Румянцева від 9 квітня 1767 р. і Малоросійської колегії від 5 травня 1767 р. про складення «Екстракту» [1]. Розділи пронумеровано літерами алфавіту, вони називаються так: «Про головне правління в Малій Росії», «Про суди», «Про права», «Про порядок ведення справ», «Про маєтки державні», «Про прибутки державні», «Про ревізію», «Про комісаріат», «Про міста», «Про шляхетство, переваги і маєтки його», «Про духовенство, переваги і маєтки його», «Про козаків, переваги і маєтки їх», «Про чиновників малоросійських», «Про артилерію», «Про простий народ», «Про греків», «Інструк-

ція про суди» (1730 р.) та копія «Відомостей про чини» (1765 р.).

До джерел «Екстракту малоросійських прав», на думку А. Ткача, належали: 1) юридичні акти; 2) зважає право; 3) судова адміністративна практика [2]. Найбільшу кількість покликань (146) було зроблено на нормативно-правові акти російської самодержавної влади. Друге місце належало нормативним актам органів влади Гетьманщини, які згадувались у 131-му покликанні. На польсько-литовське законодавство, до якого А. Ткач зараховував і джерела магдебурзького права, було 99 покликань [129, с. 112–132]. Із них на «Порядок прав цивільних» та «Артикули права Магдебурзького» Б. Гроїцького було зроблено 12 покликань, два покликання – на «Саксонське зеркало». Загальна кількість покликань на різні джерела в «Екстракті малоросійських прав» становила 417.

Правовий статус міст визначався у IX розділі «Про міста», де автор покликається на постанови польського сейму 1496 р. та Переяславської угоди 1654 р. О. Безбородько спершу визначає загальні права міст і міського населення, а далі висвітлює права окремих міст, таких як: Чернігів, Стародуб, Млин, Погар, Новгород-Сіверський, Ніжин, Козелець, Остер, Березне, Переяслав, Полтава та Гадяч. В «Екстракті малоросійських прав» зазначено, що відповідно до «Статей» Б. Хмельницького за містами зберігаються попередні права. На підставі сеймової постанови 1496 р. про заборону міщанам мати право власності на родові шляхетські маєтки і королівського привілею 1550 р. про право шляхти мати в містах нерухоме майно врегульовувався порядок набуття права власності в містах та встановлювались єдині міри ваг і довжини. Аналізуючи правовий статус окремих міст, О. Безбородько подає короткий зміст привілеїв, грамот та універсалів, за якими містам надано і підтверджено магдебурзьке право [3, с. 32–47].

Зокрема, наведено привілеї, за якими Чернігову було надано магдебурзьке право, та висвітлено особливості функціонування органів міського самоврядування (війта, бургомістра, лавників та ін.). Проаналізовано також царську жалувану грамоту 1666 р. й гетьманські універсали XVII – XVIII ст., у яких підтверджено магдебурзьке право і надано низку пільг, за якими заборонялось втручатись у діяльність органів міського самоврядування [4].

Місту Стародубу, як писав А. Ткач, магдебурзьке право було надано 1620 р. і підтверджено царською жалуваною грамотою 1666 р. На відміну від Чернігова, у Стародубі міські чиновники підлягали суду полкового уряду, а з апеляцією можна було звертатись до генерального війтівського суду.

Місто Погар, як зазначав О. Безбородько, одержало магдебурзьке право на основі царського указу 1667 р., а для утримання міських чиновників йому було передано села Чаус та Яківлевичі [1]. Було проаналізовано також правовий статус інших міст із магдебурзьким правом: Новгород-Сіверського, Козельця, Остера та Переяслава. Порядок функціонування органів місцевого самоврядування Гетьманщини визначався у додатку до «Екстракту мало-

російських прав», який було названо «Відомості». У розділі «Про права» серед інших «попередніх прав» О. Безбородько згадує про «магдебурзькі і саксонські стародруки». «Екстракт малоросійських прав» О. Безбородька не набув офіційного статусу, був переданий до архіву урядового Сенату і залишився пам'яткою українського права [5, с. 24–28].

Водночас Друга малоросійська колегія, що репрезентувала інтереси російського царату в Україні, провела низку заходів для того, щоб ліквідувати всі адміністративні структури Гетьманщини. Зокрема, вводився новий адміністративно-територіальний устрій та запроваджувалась російська адміністративна і правова система. В Україні поширились Установи про заснування губерній 1775 р. Як вважає А. Ткач, потрібно було погодити нову адміністративну практику з вимогами законодавства. Для цього в Сенаті звернулись до «Екстракту малоросійських прав» 1767 р. і на його основі спробували поєднати чинне в Україні законодавство та російські нормативно-правові акти. Зрештою у 1786 р. було створено збірник права під назвою «Екстракт із указів, інструкцій і установ» 1786 р. Уперше його віднайшов 1875 р. у бібліотеці ніжинського Олександрійського училища проф. Л. Хойницький. Із цим збірником працювали також О. Кістяківський та М. Василенко [3, с. 56–58]. Академік М. Василенко перевіряв тексти нормативних актів, дав роз'яснення окремих правових термінів та опублікував його у 1902 р. На думку А. Ткача, «Екстракт із указів, інструкцій і установлень» 1786 р. було створено на основі «Екстракту малоросійських прав» 1767 р.: частину тексту було вилучено, а решту – викладено в новій редакції.

За структурою «Екстракт із указів, інструкцій і установлень» нагадує збірник 1767 р., що поділявся на частини. Останні мали порядкові номери від одного до дев'ятнадцяти, на відміну від збірника 1767 р., що поділявся на 16 розділів. Загалом «Екстракт із указів, інструкцій і установлень» 1786 р. на дві третини складався з «Екстракту малоросійських прав», але їхні структури значно відрізнялись між собою. Метою створення «Екстракту із указів, інструкцій і установлень» було юридичне оформлення та пришвидшення ліквідації самоуправління в Україні, утвердження на її території російських органів влади [2]. Нові розділи «Екстракту із указів, інструкцій і установлень»: розділ III – «Про апеляцію», розділ XII – «Про охочечолонні компанійські полки», розділ XVIII – «Про приєднання деяких містечок від Малоросії до Катеринославського намісництва» і розділ XIX – «Про розкольників, які поселились у Малоросії із великоросійських і різних людей».

На думку М. Василенка, «Екстракт із указів, інструкцій і установлень» мав офіційний характер. Такої ж думки дотримуються й інші українські дослідники. А. Ткач писав, що офіційний статус мали обидва збірники – «Екстракт малоросійських прав» та «Екстракт із указів, інструкцій і установлень». Сучасний український науковець В. Чехович зазначає, що затверджений Сенатом збірник 1786 р. було

розіслано в Україні для практичного використання. Аналогічними є і джерела обох збірників права. Так, на нормативно-правові акти російської самодержавної влади є 186 покликань, на акти органів автономної влади України – 143, на польсько-литовське законодавство – 118 разів. (До польсько-литовського законодавства, як уже було зазначено під час аналізу інших праць, належало і хелмінське право.)

Докладно проаналізовано також джерела магдебурзького права. Зокрема, висвітлено зміст книги «Зерцало Саксонів, або право саксонське і магдебурзьке», у якій зазначено, що її було перекладено 1732 р. російською мовою під час підготовки «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. У цій же книзі містилися збірники «Право цивільне магдебурзьке» та «Право хелмінське», перекладені російською мовою 1735 р., наведено їхній короткий зміст.

Значну увагу в «Екстракті із указів, інструкцій і установлень» зосереджено на збірці робіт Б. Гроїцького «Порядок прав цивільних». Тут були вміщені «Артикули права магдебурзького», «Процес, вибраний із прав цесарських», «Статут уплати штрафів у судах права магдебурзького», «Доповнення до книги Поря-

док до Артикулів права магдебурзького», «Титули про оборону сиріт і вдів» та «Отставка і обмеження надмірно-застосувальних платежів і накладів».

Сюди також належав «Енхарідіон», автором якого був Ян Кірштейн Церазин [2]. У цьому розділі висвітлено правовий статус міст, подано перелік міст, що володіли магдебурзьким правом: Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Глухів, Менськ, Короп, Кролевець, Оспер і Козелець, що перевищувало кількість міст, передбачених в «Екстракті малоросійських прав». Також подано короткий аналіз привілеїв і жалуваних грамот Великих литовських князів, польських королів та московських царів на хелмінське право і пільги, що надавались місту Києву.

Висновки. Отже, кодифікацію правових норм, які діяли в українських землях, приєднаних до Московської держави (згодом Російської імперії), всіляко стимулювала російська влада, яка була зацікавлена в якнайшвидшій адаптації успадкованого з часів Речі Посполитої українського права («малоросійського») до процесів обмеження, а згодом повного знищення суверенітету України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войнович Л. Міста та міська обрядовість / Л. Войнович // Історія української культури. Т. 2 : XIII – середина XVII ст. / відп. ред. Я. Ісаєвич. – К., 2001. – С. 32–86.
2. Кобилецький М. Хелмінське (кульмінське) право / М. Кобилецький // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 1. – С. 120–125.
3. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.) / Тетяна Гошко. – Львів : Афіша, 2002. – 254 с.
4. Камамин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебурскому праву / И. Камамин // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С. 25–78.
5. Гуревич А.Я. История и сага / А.Я. Гуревич. – М., 1972. – 198 с.